

Предраг РАЖНАТОВИЋ*, pedjaraznatovic@yahoo.com

РАД СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ НА ШИРЕЊУ КУЛТУРНОГ И ПОЛИТИЧКОГ УТИЦАЈА У ПЉЕВАЉСКОМ КРАЈУ ОД 1878. ДО 1914. ГОДИНЕ

APSTRACT: *The town or Pljevlja was for centuries a unique settlement on the crossroads of important trade routes, albeit far away from the sea and the biggest administrative and economic centres. A specific way of life and its strategic significance for all state and administrative forms that Pljevlja belonged to for a long period of time made it a special town on the Balkan peninsula. From 1898 till 1908 Pljevlja belonged to the Austro-Hungarian Empire, followed by a re-establishment of the Ottoman power. Such circumstances additionally complicated an extremely difficult position of the Serb population in the Pljevlja area against which the Austrian authorities had a hostile attitude.*

KEYWORDS: *Pljevlja region, cultural policy, high school, Ottoman Empire, Austria-Hungary, Serbia, Montenegro.*

Још од средњег вијека град Пљевља је јединствено насеље са не-обичним географским положајем, подигнуто на путањи значајних трговачких путева, прилично удаљено од мора и од највећих административних и привредних центара. Специфичан начин живота у овом живом трговачком средишту, његов стратешки значај за све државе и административне јединице којима је кроз дуго трајање припадао – чинили су га посебним на балканском простору.

Насеље се почело ширити и све више добијало на значају након освајачког похода султана Мехмеда II на Херцеговину 1465–1470. године, када су Пљевља ушла у састав Османског царства.¹

* Magistar istorije, profesor u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ Podgorica.

¹ Ема Миљковић, *Почеци исламизације у Пљевљама: узроци, ток и последице*, „Гласник Завичајног музеја“, књ. 8–9, (2013), стр. 88

Од времена османске власти град је носио назив Таслица и био незаобилазна трговачка станица на путевима од Јадранског мора и Сарајева до Егејског мора, Солуна и Цариграда, повезујући важне покрајине Османског царства. Упоредо с динамиком коју доноси трговина, у граду се одвијао наизглед миран суживот, прожет строгим поштовањем религијских и народних обичаја, јавним исказивањем очекиваног понашања и мирног живљења. Како се град није налазио на самој граници Царства, становништво је у периодима ратних похода до некле било поштеђено великих страдања, попут оних у пограничним мјестима. Ипак, у животу и амбијенту града није било „ни извјесности ни сигурности“.²

Пљевља су била српски средњовјековни трг, који је временом, успостављањем османске власти, постао касаба у унутрашњости Османског царства.³ У другој половини 16. вијека овај град постаје центар нахије Кукањ, која се први пут помиње у сумарном попису Босанског санџака завршеном 1469. године.⁴ Убрзан развој града почео је 1576. године, када је средиште Херцеговачког санџака пребачено из Фоче у Пљевља.⁵ Од тада процес исламизације добија већу динамику, што је било уобичајено у свим градским насељима, привредним и административним средиштима. Дио становништва доселио се из Фоче, али је највећи дио исламског живља ипак настао преласком домаћег српског становништва у ислам, па је било природно да град временом све више добија оријентално исламско обличје.⁶ Осим чињенице да су Пљевља постала сједиште херцеговачког санџак-бега, његови становници су тих година, захваљујући раду државног функционера поријеклом с овог простора, Хусеин-паше Бољанића⁷, добили знатне пореске повластице.

² Славенко Терзић, *Пљеваљски пут друштвене и културне модернизације (1804–1912)*, „Гласник Завичајног музеја“, књ. 2, 2001, 149

³ Енес Пеледија, др Бехија Златар, *Пљевља и околина у првим стољећима османско-турске власти*, Библиотека трагови, Пљевља 1988, стр. 11, др Ема Миљковић, *Пљевља као седиште Херцеговачког санџака*, „Гласник Завичајног музеја“, књ. 8–9, стр. 119.

⁴ Ема Миљковић-Бојанић, *Пљевља и нахија Кукањ у другој половини XIX вијека*, Гласник Завичајног музеја, књ. 1(1999), стр. 157.

⁵ Ема Миљковић, *Почеци исламизације у Пљевљима: узроци, ток, последице*, Гласник Завичајног музеја, књ. 8–9, стр. 89, др Тома Поповић, *Када је сједиште херцеговачког санџака премештено из Фоче у Пљевља*, Прилози за оријенталну филологију, X–XI, 1960/61, Сарајево 1961, 267–270.

⁶ Ема Миљковић, *Почеци исламизације у Пљевљима: узроци, ток, последице*, Гласник завичајног музеја, књ. 8–9 (2013), стр. 88; др Енес Пеледија, др Бехија Златар, *Пљевља и околина у првим стољећима османско-турске власти*, Библиотека Трагови, Пљевља, 1988, стр. 35–36.

⁷ Хусејин-паша Бољанић је био великодостојник Османског царства, обављао је навеће државне административне функције: намјесника Херцеговачког санџака, Босанског санџака, малоазијске покрајине Дијарбекир, Мисира (Египат) са звањем везира и дру-

Потом је ангажовањем Хусеин-паше добијен и ферман о одржавању недјељног пазара и дозвола за подизање задужбина.⁸ Посвећен родном крају, изградио је џамију, караван сарај, имарет и још неке објекте.⁹ Најзначајнија његова оставштина је џамија која носи његово име и представља изузетну историјску и вјерску знаменитост на територији данашње Црне Горе.¹⁰

Нове значајне промјене у етничкој структури (прилив исламског становништва) догодиле су се после Карловачког мира, када је Османско царство изгубило велике територије сјеверно од Саве и Дунава, па се муслиманско становништво пресељавало на сигурније територије под централном влашћу.¹¹ Почетком XIX вијека, кључни догађај који је утицао на погоршање положаја српског становништва био је избијање Првог српског устанка 1804. године, када се притисак на православно становништво повећавао.¹² Сједиште херцеговачког санџак-бега у Пљевљима остало је до 1833.

Након гушења побуне Хусеин-паше Градашчевића (1830–1832), Пљевља више нису била сједиште херцеговачког паше, већ град Мостар. Нова побуна херцеговачког племства, која је угушена енергичном акцијом Омер-паше Латаса 1850–51. године, довела је до још једне административне подјеле. Земља је подијељена на кајмакате и мудирлуке. Средиште кајмаката је постао Нови Пазар, а Пљевља су ушла у састав Косовског вилајета.

Од 1880. године Пљевља су средиште Пљеваљског санџака, главна варош западног дијела Старе Србије.¹³ Ово је у великој мјери условљено доласком аустроугарских трупа и њиховим смјештањем у Пљевља 1879. године, гдје ће остати до 1908. године. Град се од тада трговачки и културно све више окретао према Призрену, Скопљу и Солуну.¹⁴

Почетком ратова 1876–78. године, балкански простор је поново постао главни терен судара интереса великих сила. Поново се драматично компликовало ионако тешко рјешиво Источно питање. То је било

ге, (више о томе Енес Пелидија, Бехија Златар, *Пљевља и околина у првим стољењима османско-турске власти*, стр. 22–26)

⁸ Енес Пелидија, др Бехија Златар, *Пљевља и околина у првим стољењима османско-турске власти*, Библиотека „Трагови“, Пљевља, 1988, стр. 35–36.

⁹ Енес Пелидија, др Бехија Златар, *Пљевља и околина у првим стољењима османско-турске власти*, Библиотека „Трагови“, Пљевља, 1988, стр. 27.

¹⁰ Енес Пелидија, др Бехија Златар, *Пљевља и околина у првим стољењима османско-турске власти*, Библиотека „Трагови“, Пљевља, 1988, стр. 27.

¹¹ Ема Миљковић, стр. 88.

¹² Исто.

¹³ Др Славенко Терзић, *Пљеваљски пут друштвене и културне модернизације (1804–1912)*, Гласник Завичајног музеја, књ. 2, 2001, 152.

¹⁴ Исто.

питање судбине будућности османских територија, које је тешко оптерећивало европске силе и компликовало њихов однос према Русији.

Након рата, одлукама Берлинског конгреса 1878. године, Аустроугарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину. Подручје Старе Србије и Новопазарског санцака остало је у саставу Османског царства.

С дубоким уласком у простор Балканског полуострва, један од приоритета Хабзбуршке монархије било је обезбјеђење новопазарске области, за коју је њен министар спољних послова Ђула Андраши изјавио да представља „врата истока“ и да је она за Босну исто што и „посједовање Босфора за Црно море“¹⁵. Потписивањем Новопазарске (Цариградске) конвенције, 21. априла 1879. године, Аустроугарска је добила право да стационира своје гарнизоне у Прибоју, Пријепољу и Бијелом Пољу. Касније је Бијело Поље замијењено за Пљевља. Спровођење одлука ове конвенције и османске власти процјењивале су корисним за своје интересе, јер се таквим рјешењем могла лакше контролисати територија између Црне Горе и Србије и обезбиједити раздвојеност сада већ међународно признатих српских држава. Један од гарнизона био је стациониран у Пљевљима, гдје је Аустроугарско царство отворило и конзулат.

Аустроугарска војска је ушла у Новопазарски санцак 10. септембра 1879. године, и ту остала до анексије Босне и Херцеговини 1908. године. Наредне, 1880. године, османска власт је из састава Новопазарског санцака издвојила западни дио, који је организован као Пљеваљски санцак, са казама Пљевља и Пријепоље и мудирлуком Прибој. Овим је Османско царство издвојило територију с аустроугарским војницима у посебан санцак и тиме ограничила њихов утицај.

Бечки двор је континуирано улагао напоре и средства да прилике на Балкану уподоби својим интересима, користећи знање и вјештину својих способних и учених чиновника. Највећу улогу и ангажман имао је Бењамин Калај, управитељ Босне. Он и познати дипломата и албаниолог Лајош Талоци осмислили су програм окупације, уређења Босне, стварања босанске нације и одржавања сталног сукоба народа на Балкану.¹⁶ Хабзбуршка монархија је студиозно и дугорочно планирала „уређење“ балканског простора, а њен главни чиновник и оперативац Бењамин Калај почео је спроводити мјере амбициозног и дугорочног плана како би се остварило покатоличење босанских муслимана.¹⁷

¹⁵ Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*, Монографија „Историја Пљевља“, 2009, 207.

¹⁶ Исто, 217.

¹⁷ Васиљ Поповић, *Калајева идеја покатоличења босанских муслимана*, „Правда“, Божић, 1940.

Почетком 20. вијека ангажован је чувени научник Карло Пач, под чијим руководством је основан „Институт за истраживање Балкана“, 1904. године, у Сарајеву. Овдје је нешто раније, још 1888. године, основан Земаљски музеј. Институт је дјеловао у сврху остварења циљева аустроугарске балканске политике. Основна база даљих стремљења према југу било је Сарајево, а слједећи циљ за који се припремала монархија била је Албанија.¹⁸

Својим истраживањима и интерпретацијама резултата свог рада јак печат је оставио још један чувени дипломата, албаноолог и полиглота Теодор Ипен, научник из Чешке. Обављао је функцију цивилног комесара у Пљевљима од 1888. до 1891. године. Објавио је у Бечу значајна дјела, међу којима и „Нови Пазар и Косово“ 1895. године. У Пљевљима је имао конфирденте који су му помагали, и међу Србима и међу Албанцима. Доказивао је да Нови Пазар, Рашка и Косово никад нису били српски и радио је на промовисању босанске нације.

Најпотпунији приказ Старе Рашке, тадашњег Косовског вилајета, дат је у војно-обавјештајној студији аустроугарског генералштаба: „Детаљан опис санџака Пљевља и вилајета Косово“, објављеној 1899. године у Бечу (*Detailbeschreibung des Sandzaks Plevlje und des Vilajets Kosovo*).¹⁹ Приказ је резултат двадесетогодишњег истраживања цивилних комесара и аустроугарских службеника. Карло Пач боравио је на овим просторима и 1894. године. Објавио је студију „Из Пљеваљског санџака“, 1909. године, у гласнику Земаљског музеја у Сарајеву.²⁰

Долазак аустроугарских војника унио је знатне промјене и одређену живост у свакодневицу пљеваљске чаршије. Страни говор на улици, појава нових војних униформи, организовање излета, прослава, музичких и других манифестација будили су знатижељу и изазивали пажњу свих слојева градског становништва. За војнике католике гарнизон је сазидао капелицу, па је од тада било видљиво присуство још једне вјерске заједнице.²¹

Код српског становништва у селима, али и у самом граду, њихов долазак стварао је додатну дозу зебње и забринутости. Ова необична двојна управа организована је управо због страха од могућности њиховог уједињења са сународницима из Црне Горе и Србије. Већину становништва чинили су сељаци Срби. То је био до крајњих граница потлачени друштвени слој у феудалном систему ослабљеног и заос-

¹⁸ Исто, 211.

¹⁹ Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*..., 214.

²⁰ Исто, 216.

²¹ Варади Геза, Лаки Имре, *Новопазарски санџак Пљевља*, Књижевни клуб „Далма“, Пљевља, 2009.

талог Царства. Демонстрација надмоћи муслиманског живља огледала се како у устаљеној свакодневици, с упадљиво дискриминишућим обрасцима понашања према српском становништву, тако и у обавезама које су Срби као потчињени слој морали прихватити: „обавеза предавања шеријатских пореза, уклањање с пута и уступање мјеста муслиману, гошћење муслиманских путника три дана, забрана изградње нових цркава и манастира, забрана гласног богослужења и истицања вјерских обиљежја, забрана сахрањивања у близини муслимана.“²² Хришћани су још морали носити прописану одјећу, нису смјели носити оружје нити јахати коње и морали су поштовати још низ других одредби.²³

Вишевијековна османска окупација обликовала је српско становништво плеваљског краја на суров начин и учинила га жиљавим народним елементом, утемељеним у хришћанској вјери, и способним да преживи све облике експлоатације које су наметали нехумани османски феудални прописи.

Убрзо се показало да пристигли аустроугарски војници и чиновници нису били пријатељски наклоњени српском становништву и нескривено су дјеловали против њихових интереса. Често нису бирали средства да се разним интригама и обавјештајним радом створи раздор међу члановима православне заједнице, а поготово да се развије нетрпељивост између православног и муслиманског живља у Плеваљском санџаку.

Осим познатих истраживача и путописаца Теодора Ипена, Карла Пача и Француза Гастона Гравјеа, о овом периоду занимљив запис оставила су и два војника аустроугарског гарнизона – Геза Варади и Имре Лаки. Један је био католички свештеник у војној служби. Ово сликовито и увјерљиво сјећање, писано лијепим и раскошним стилем, објављено је у Будимпешти 1912. године под насловом „Новопазарски санџак“.²⁴

Аустроугарски гарнизон био је смјештен у Доловима, а мање јединице на истуреним тачкама као што су Бољанићи, Металка и Јабука.

²² Ема Миљковић, *Почеци исламизације Пљевљама: узроци, ток последице*, Гласник завичајног музеја, књ. 8–9, 2013, стр. 94 (Према Александар Фотић, *Између закона и његове примене, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд, 2005, 37)

²³ Исто.

²⁴ Варади Геза, Лаки Имре, *Новопазарски санџак Пљевља*, Књижевни клуб „Далма“, Пљевља, 2009. Аутори у својим успоменама излажу пријатна сјећања, описујући суровост али истовремено и љепоту природе плеваљског краја и суживот са муслиманским живљем. Занимљив је њихов доживљај муслиманског гостопримства, описан кроз разна догађања. Сусрет са непознатим исламским вјерским обичајима, породичним односима, потом условима живота и укусима јела којима се они као људи другог поднебља нису могли прилагодити.

И у сјећањима ових војника на дискретан начин се огледа однос Монархије према српском становништву овог краја, али и Балкана уопште. Аутори, наиме, с дирљивом топлином често идеализују њихов тадашњи суживот са муслиманским живљем, док се Срби често – нарочито српски сељаци – осликавају као примитивни и сирови људи, склони пљачки, хајдучији и непогодни за разуман дијалог.²⁵

У складу са политичким ставом и плановима Хабзбуршке монархије, и они у својим сјећањима српске сељаке често називају Босанцима.

Основни разлог неиздрживо тешког положаја српског сеоског становништва у Османском царству био је неријешено аграрно питање. Срби у селима нису били власници земље. Морали су власницима земље, агама и беговима, плаћати прекомјерне намете. Од свих производа узимали су трећину, а само неки од њих четвртину, како је било одређено Сеферском наредбом из 1859. године. Такође су били дужни давати и пола сијена и воћа. Осмина свих прихода припадала је цару. Затим су прописана новчана давања за стоку, за имање и за воденице. Одрасли мушкарци су вођени на јавне радове за изградњу путева.²⁶ Чести су били и случајеви пребијања и убистава српских сељака без икакве одговорности.

Пљеваљски крај захватио је снажан устанички отпор 1875. године. Устаници су блокирали Пљевља и дошли надомак Пријепоља и Прибоја²⁷, али су турске трупе у крви угушиле устанак крајем исте године.

Након завршетка рата 1878. године, дошао је велики број мухачера из Босне који су отимали имања и истицали се у злочинима над Србима. Османске власти, као и раније, биле су толерантне према злочинцима. Када би 1880–их година црногорске чете упадале у пљеваљски крај да плијене турска домаћинства и учине убиство, слиједиле би тешке одмазде муслиманског становништва. Записано је да 1899. године Србин није смио ни на њиву поћи уколико на плати неком Турчину да га чува, па чак ни многи муслимани нису могли гледати овакве зулуме.²⁸ Отимања имовине, пребијања и прекомјерни намети били су дио свакодневице српских сељака у пљеваљском крају и у последње двије деценије 19. вијека. Насиље се у још горем облику појачало 1903/4. године с учесталом појавом хајдучије и упадима муслиманских насилни-

²⁵ Исто, поглавље „Потрага за младожењом“, стр. 163–174.

²⁶ Милић Ф. Петровић, *Пљеваљска гимназија од оснивања 1901. до 1941. године*, Брезнички записи, 1991, књ. 3, 5–6

²⁷ Жарко Лековић, *Злочини над српским православним становништвом пљеваљског краја 1870–1912*, Гласник завичајног музеја, књ. 8–9, 2013, 180.

²⁸ Исто, 183, Архив Србије, Министарство иностраних дијела (МИД – ПП), (1899, ред 666)

ка. Плијењени су домови, уз бројна убиства и силовања. Због неподношљивих услова живота, велика skupина Дробњака и Шаранаца иселила се у Србију, у топлички крај, а њима се прикључило 120 Пљевљака.²⁹

Наредних година, 1903–1905, развио се Аграрно-национални покрет или Раоничка буна због увођење новог пореза на крупну стоку – агнам. Мутесариф је отпутовао за Цариград, а пљеваљски прваци су слали депеше везиру и султану и молили да се укине порез³⁰. Аустроугарски агенти подстицали су сељаке на побуну. Срби су сматрали да иза побуне стоји аустроугарски конзул Драшковић „који иде сваки дан у лов по оближњим селима“.³¹ Градско становништво смиривало је сељачко незадовољство. Нарочито су на смиривању побуне радили игуман Василије Поповић, директор гимназије Илија Лалевић и управитељ пљеваљских основних школа Стеван Самарџић.³² Током 1904. године стигла је наредба о укидању пореза. Побуна је поново избила 1905, када су Турци покушали да наметну нове порезе. Након тешких окршаја и пљачке богатијих Турака и Срба, у Пљевља су дошли руски и аустријски конзул из Митровице, Орлов и Цамбауер. Буна је окончана крајем септембра 1905. године.

Почетком 1906. међу муслиманима се осјећало велико незадовољство. Тада су земљопосједници са села долазили у град и договарали се да у случају нове побуне одговоре оружаним ударом јер су се „Власи много похасили“.³³

Нова побуна избила је 1906. године. Борбе су почеле 13. маја и трајале мјесец дана. Буну је у крви угушио Шемси-паша Чоловић Бишевац.³⁴ Већина првака побуне заробљени су 1907. године и одведени на робију у Солун. Пуштени су на слободу након младотурске револуције.

О стању у пљеваљском крају свједочи и извјештај рашко-призренског митрополита Нићифора Перића 22. августа 1907. године, након путовања у Пљевља, Шаховиће и Бијело Поље. У извјештају наводи да се закони примјењују само на Србе, а да о турским безаконјима нико

²⁹ Славенко Тезић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1813)*, Историја Пљеваља – монографија, Пљевља 2009, 222.

³⁰ Славенко Тезић, исто

³¹ *Аустроугарска и Србија 1903–1918*, Документи из бечког архива, II (1904), сабрао и уредио Андрија Раденић, Београд, 1973, 9–10, 53–55.

³² Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*, Историја Пљеваља – монографија, Пљевља, 2009, 222.

³³ Жарко Лековић, *Злочини над српским православним становништвом пљеваљског краја 1870–1912*, Гласник завичајног музеја, стр. 185, Архив Србије, (МИД – ПП), ред 87, 1906, (Извјештај управитеља пљеваљске основне школе Стевана Самарџића од 14. марта 1906. године)

³⁴ Вукоман Шалипуровић, *Раоничка буна, Аграрни покрет у западним крајевима Старе Србије 1906–1907*, књ. 2, Прибој, 1970.

не води рачуна, додајући да су села попаљена, а несигурност толико велика да је митрополит морао да преноћи у колиби.³⁵

Младотурци су, у намјери да ојачају припадност централној власти, јачали позиције муслиманског живља, а потискивали припаднике хришћанске вјероисповијести. У Пљевљима је немир међу становништвом додатно појачан 1909. године убиством угледног грађанина Данила Шећеровића и хапшењем невиних Срба.³⁶ Власти су слале експедиције у села гдје су аскери тукли сељаке. Последица насиља било је иселавање становништва у Босну и Црну Гору.³⁷ Стање је бивало све горе, а охолост младотурских власти исказана је и 7. новембра 1909. године, када је прочитан ферман о узимању хришћана у турску војску. Насиља су интензивирани наредних година, с убиствима, силовањима, пљачкама и насилним превођењем у ислам.³⁸

Народ пљеваљског краја био је борбен и у стању пуне приправности када се почетком Првог балканског рата указала прилика за коначно ослобођење. Црногорски краљ Никола Петровић је у прогласу којим позива на рат и неопходност ослобођења Срба у неослобођеним крајевима нагласио да Турци у Старој Србији кољу не само људе, него и жене и нејаку дјецу српску и да дужност и љубав рода налажу да се похита браћи у помоћ.

Српско становништво у граду је на сваки начин тражило начине за опстанак и што је могуће већу еманципацију у тешким околностима. Европске државе су у 19. вијеку биле највеће силе тадашњег свијета, спремне да некада моћно царство присиле на болне компромисе. Заостали државни и привредни систем Османског царства показивао је драматичну неефикасност и изнова стварао услове за нове облике државне и друштвене кризе. Царске власти су покушавале да кризу ријеше болним реформама. Танзиматске реформе 1839. и 1856. године омогућиле су опстанак и развој градских слојева хришћанског становништва. Реформама су хришћанима гарантована основна права на живот и рад. У Пљевљима је тада, из невелике градске православне хришћанске заједнице, успио изнићи слој градских трговаца, занатлија и у народу виђенијих учених људи. Срби су временом постигли да добар дио трговине буде у њиховим рукама, а истовремено су, макар у малом броју, ушли и у локалне органе власти (мецлисе и судове). Земљопосједници

³⁵ Жарко Шћепановић, *Преглед прошлости Бијелог Поља и околине до 1918. године*, Београд, 1987, 145.

³⁶ Жарко Лековић, *Злочини над српским православним становништвом пљеваљског краја 1870–1912*, Гласник завичајног музеја, стр. 186; Архив Србије, (МИД П-П), 1909, ред 17. Цетињски вјесник, бр 85, 4. новембар 1909.

³⁷ Жарко Лековић, исто... 186.

³⁸ Жарко Лековић, исто... 187.

аге и бегови углавном су живјели у граду, а понеко од њих бавио се и трговином. Трговином су стицали веће приходе него од спахилука и сеских имања.

Након Берлинског конгреса и међународног признања двије слободне српске државе, османске а потом и аустроугарске власти ће у Пљеваљском санцаку посебну пажњу посветити дјеловању Срба и праћењу њиховог живота у новим околностима. Сви судбоносни политички и друштвени потреси с краја 19. и почетком 20. вијека преламали су се и у Пљевљима. Важан геополитички простор није био само раскршће значајних трговачких путева, него и мјесто гдје су се тада сударали јаки утицаји српског националног дјеловања и аустроугарског стратегијског правца који је – изгледало је – незадрживо продирао ка Косовској Митровици, Солуну, Цариграду и даље на исток.

Чести ратни окршаји и друштвене промјене током читавог 19. вијека стварали су код свих становника осјећај непрекидног ишчекивања. Срби су живјели у нади да долази коначно ослобођење од османске власти, док су муслимани рачунали да их њихова царевина, иако натјерана на бројне реформе, неће оставити назаштићене на овим несигурним границама. Успјешни српски трговци оснивали су и прве новчане заводе и отварају перспективу за даљу еманципацију својих сународника. Појавили су се почеци индустријске производње отварањем пилане и пиваре. Град је крајем 19. и почетком 20. вијека имао око 15 000 становника, а градска чаршија је имала на десетине трговачких радњи. Чаршија је била подијељена на српски и турски дио. Говорећи о изгледу града, Карл Пач га приказује као амбијент у коме су становници склони лијености, успорености и дангуби. Уз све то, указује на недостатак хигијене, па закључује да је у граду „оријентална атмосфера“. Француски путописац Гастон Гравје ипак каже да је варош са „великом пијацом и чистим улицама измакла другим варошима Пљеваљског и Сјеничког санцака“. Да је варош лијепа и чиста пише и Јефто Дедијер 1913. године и потврђује да Пљевља имају изглед средњоевропске вароши, са модерним радњама, хотелима и кафанама.³⁹

Изградњом пруге Сарајево – Увац 1906. године, Пљевља ипак почињу да губе снагу трговачког средишта и трговина се све више одвија преко Прибоја. Посљедице ће се брзо осјетити, па је Милорад Јовановић, начелник ослобођеног града, 1913. године писао влади у Београду да су Пљевља „забачена и без путева, нарочито далеко од жељезничке пруге.“ Он предлаже да се у граду отворе фабрике или велике радионице.⁴⁰

³⁹ Јефто Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913, 299.

⁴⁰ Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)* ..., стр. 261.

У другој половини 19. вијека, у Царству су почели излазити листови на српском језику и ћирилици. Од 1866. излазио је „Босански вјесник“, а исте године и вилајетски лист „Босна“ на српском и турском језику. Потом је излазио сарајевски „Цветник“ 1872. године. У Мостару је излазио лист „Неретва“. Од 1895. године Срби у Османском царству добијају лист на српском језику: „Цариградски гласник“. У Пљевљима се просвјетна и културна дјелатност одвијала преко Православне црквено-школске општине. Њени чланови били су богати трговци, учени људи и најугледнији представници српског народа.

За напредак народа требало је обезбиједити оснивање школа. Нова зграда пљеваљске основне школе саграђена је 1868. године, а од 80-их година 19. вијека основано је више основних школа: на Илином брду, Мељаку, Бобову, Отиловићима. Примјер успјеха, високих домета и постигнућа грађанског сталежа Пљеваља је оснивање удружења и институција по којима су Пљевља препознавана као значајан културни и просвјетни центар српског народа. Тако су основани пјевачко друштво „Братство“ 1889. године и Нижа гимназија 1901. године.

Пљеваљски трговци и занатлије били су велики добротвори и патриоте, носиоци културног уздизања и јачања националног духа. Ипак, висок ниво националне свијести нарушаван је повременим изливима неслоге, међусобних сукоба, па и непријатељства.

Од 1878. године постојале су веће могућности упућивања помоћи српском народу у неослобођеним крајевима од сународника, и то са државног нивоа, јер су Књажевина Црна Гора и Кнежевина Србија⁴¹ стекле међународно признање. Неупоредиво већим ресурсима и могућностима располагала је Краљевина Србија, која ће отпочети све веће активности на еманципацији српског народа у неослобођеним крајевима.

Српски национални рад у Старој Србији и Македонији био је дуго везан искључиво за Српску православну цркву, у чијем окриљу су и основане прве основне школе. Од 1878. године, коначног међународног признања, у заштити интереса српског становништва највећи значај су имала дипломатска представништва – посланства, отворена у Цариграду, Солуну, Серезу, Скопљу, Битољу, Приштини, Пећи, Скопљу и Куманову. Важну улогу имале су и пограничне царинарнице, а од посебног значаја је била она на Јавору. Добар импулс у националном раду унијели су и покренути часописи, „Цариградски гласник“ и алманах „Голуб“, а истовремено су отворане књижаре, читаонице, културно-просвјетна друштва и друге српске установе.

У Османском царству није било дозвољено политичко организовање, али је, зависно од општих и локалних прилика, било допушта-

⁴¹ Србија је проглашена за краљевину одлуком Народне скупштине 6. марта 1882. године.

но организовање црквено-народних општина као посебног вида самоуправе. Овај начин самоорганизовања и сабирања око црквене јерархије, која је уједно била и представник народа, обезбјеђивао је народно јединство, заштиту традиције и културних тековина неопходних за опстанак народа. Становништво се дијелило по вјери, то јест милетима. Од 1871. године, када је призната Бугарска егзархија, становништво се дијелило на Бугар-милет и Урум-милет (припадници патријаршије). Положај Срба је отежан јер су сврставани у оба милета. Краљевина Србија је водила велику дипломатску активност, али признање српског милета у Османском царству није успјела да обезбиједи.⁴²

Током 19. вијека Пљевља су припадала Херцеговачко-захумској митрополији. Митрополити су били Грци, а посљедњи је био Игњатије (1875–1888). Послије њега је дошао Србин Серафим Перовић. Против оваквог рјешења били су и Османско царство и Аустроугарска. Убрзо је, 1894. године, Пљеваљски санџак припојен Рашко-призренској епархији, на чијем је челу био Грк Мелентије, а послије њега, захваљујући успјеху српске дипломатије и помоћи Русије, за митрополита су постављени Дионисије Петровић и Нићифор Перић.⁴³

Развојем прилика и измјеном политичких односа, крајем 19. вијека, црквеним општинама давала се могућност отварања нових школа, пјевачких дружина, књижара, читаоница, новчаних фондова. Ове су општине водиле матичне књиге становништва, рјешавале имовинске спорове и штитиле сељаке који су били у положају чифчија.⁴⁴

Осим званично основаних институција, хришћанско становништво је од давних времена имало и један традиционални, најстарији начин окупљања, а то су народне забаве и сијела. Ова окупљања су, као и у другим српским срединама, имала дугу традицију и била погодна за национални рад, па су их османске власти са посебном пажњом пратиле. Све до краја 18. вијека културно-просвјетни рад могао се одвијати искључиво у манастирима. Тек у 19. вијеку отварају се грађанске школе.

Прва грађанска школа отворена је 1823. године. Школе ће на један нови начин, с успоном грађанског слоја у српском народу, имати најјачу снагу националног дјеловања у неослобођеним крајевима.

У Пљевљима се, кроз дуги период османске власти, испод површине, коју је чинила чаршијска свакодневица, одвијала значајна ду-

⁴² Александра Новаков, *Стубови српске просвјете: Српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Завод за уџбенике, Београд, 2017, 19.

⁴³ Исто, 446.

⁴⁴ Милић Ф. Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901–2001*, Документи 1901–2001, Пљевља, 1999, 11.

ховна, културна и просвјетна дјелатност чије је жариште био Манастир Свете Тројице. Манастир је, након обнове у 16. вијеку, непрекидно радио. Осим што је књигама снабдијевао сусједна мјеста, под његовим окриљем су израсле значајне установе српског народа: манастирска, касније грађанска основна школа, основана је још давне 1745. године;⁴⁵ Српско пјевачко друштво „Братство“ 1889. године; Фонд сиромашних ђака 1896. године; Свештенички и учитељски фонд 1898. године; лист за хумор и сатиру „Типар“ (1893–1895), који су уређивали пљеваљски ђаци у Београду. Посебно висок домет међу свим достигнућима представља и оснивање Српске гимназије 1901. године. У оквиру Гимназије, 1903. године отворена је Дјевојачко-раденичка школа. Потом је основан Фонд Манастира Свете Тројице 1906. године, Ђачка дружина, Педагошка књижница и читаоница 1911. године.⁴⁶

Значајно удружење, које је увелико уздигло ниво културних догађања и живота уопште, било је пјевачко друштво „Братство“, основано 1889. године. Друштво је наступало на свим значајним приредбама, а нарочито је запажене наступе имало на светосавским приредбама, које су увијек биле изузетно посјећене. Уз њега је, као неодвојиви дио, била српска читаоница.⁴⁷ Књиге су добављане из Србије, а османске власти су их строго надзирале. Од 1878. године трговина књига је забрањена.⁴⁸

Тадашње школе су ипак имале мале и ограничене образовне домете, а знање учитеља често је било скромно, па су дјеца стицала само основна знања и учила да читају и пишу. Временом, квалитет образовања се уздизао с доласком наставника из Србије, Црне Горе, школованих учитеља из Призрена, а потом и учених Срба преко Саве и Дунава.

Кнежевина Србија је 1868. године покренула значајне активности у националном раду, нарочито отварањем школа под турском окупацијом. Потом је 1872. године, на предлог митрополита Михаила, основан Просветни одбор за заштиту Срба у Турској и Друго одјељење Богословије у Београду за спремање ученика из неослобођених крајева.⁴⁹

Могућност отварања нових школа српског народа рјешавала се у оквиру патријаршијских права Васељенске патријаршије у Цариграду, под чијом су јурисдикцијом били Срби у Отоманској империји до 1912. године.⁵⁰

⁴⁵ Прва основна школа основана на територији данашње државе Црне Горе

⁴⁶ Милић Ф. Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901–2001*, документи 1901–1914, 1, Пљевља, 1999, 16.

⁴⁷ Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*, 261.

⁴⁸ Милорад Филић, Милена Тепавчевић, *Уџбеници за српске школе у старој Србији и Македонији 1884–1912*, „Сусрети библиографија 96“, Инђија, 1997, 218.

⁴⁹ Милић Ф. Петровић, исто, 14.

⁵⁰ Исто, 14; АС, ПО К 30/2-216

Османске власти су сматрале да су просвјетни и културни живот српских поданика брига цркве, а не државе. Након рата 1877–1878. године, већина школа у Старој Србији и Македонији престала је да ради. Школе су претресане, особље провјеравано, школски програми прегледани.

Питање даљег националног рада у Старој Србији и рашкој области само се од себе наметало, а на значају таквог дјеловања посебно је инсистирао српски посланик у Цариграду Стојан Новаковић. Он је 1888. године поднио меморандум Министарству просвјете и црквених послова, у којем је предложио веће ангажовање и повећање обима националног рада.⁵¹ Убрзо су отворени конзулати у Скопљу и Битољу (1888) и Приштини (1889). Од 1890. године национални рад Србије у неослобођеним крајевима од Министарства просвјете и црквених послова преузело је Министарство иностраних дјела Србије.

Хришћанима је Везирском ирадом 1891. године допуштено да могу отворати своје народне школе. Повољне околности допринијеле су развоју школства толико да је до 1906. године на простору од Пљеваља до Солуна радила 251 српска школа.⁵² Османски прописи су омогућавали да школске програме саставља и потврђује Васељенска патријаршија са мјесним митрополијама. Учитељске и наставничке дипломе потврђивали су митрополити, али су ипак на крају све школске програме, учитељске и наставничке дипломе, као и уџбенике, строго контролисале османске просвјетне власти.⁵³

Политички и привредно ојачана, Крљевина Србија је крајем 19. и почетком 20. вијека имала снагу да превазиђе сва ограничења и околности. Отварањем грађанских школа Србија је проширила могућности успјешног просвјетног, културног, али и националног дјеловања у рашкој области и Старој Србији.

Изречена мисао Стојана Новаковића „преко школе до слободе“ била је основа рада српске дипломатије према Османском царству. Он ће као министар просвјете (1880–1883) и у свом мандату поставити основе за даље вођење просвјетне и културне акције према територијама које су још увијек биле под османском окупацијом.

По турским законима, православне школе биле су зависне од Патријаршије. Васељенска патријаршија у рукама Грка и под контролом

⁵¹ Милић Ф. Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901 – 2001*, Документи 1901–1914, Пљевља, 1999, 12.

⁵² Стеван Самарџић, *Реферат о школама у Старој Србији и Македонији*, „Учитељ“, бр. 1, Београд 1906, 51–59.

⁵³ Милић Ф. Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901–2001*, документи 1901–1914, 1, Пљевља, 1999, 14

турских власти није била склона подржавању српских интереса, па је Србима остала могућност да се ослањају на турске законе и у том оквиру покушају да добију дозволе за отварање школа.⁵⁴ По турском закону о јавној настави из 1872. године, српске школе су се третирале као приватне, док би школски план и програм потврђивао маурифат, као и свједочанства. По Закону о јавној настави из 1893. године, свака школа се отварала по одобрењу надлежне власти, а учбенике је одобравало турско Министарство просвјете.⁵⁵

Српске школе су зато формално биле приватне школе. Тако је Богословија у Призрену отворена као школа Симе Андрејевића Игуманова. Српска гимназија у Цариграду као школа Наума Гавриловића, Српска гимназија у Солуну „Дом науке“ била је школа Петра Костића, Српска мушка гимназија у Битољу била је приватна школа Михаила Хаџи Поповића, Српска мушка гимназија у Скопљу била је у власништву Скопске митрополије, а Српска гимназија у Пљевљима била је школа Црквено-школске општине.⁵⁶

Радам Министарства иностраних дјела Србије покренути су алманах „Голуб“ 1890. године и недјељни лист на српском језику „Цариградски гласник“, у периоду од 1895. до 1909. године. Истовремено су отваране књижаре и читаонице и друге установе у већим мјестима.

На територији Пљеваљског округа јаку дјелатност је обављала и Црна Гора, која је располагала мањим ресурсима него Србија. Династички сукоб између двије српске монархије имао је негативне последице за судбину цјелокупног српског народа, а судари њихових утицаја имали су специфичан одраз у пљеваљском крају. И Црна Гора је настојала да отвори већи број школа, јер су биле јако значајне за ширење њеног утицаја. Сукоб интереса двије државе истог народа јасно се показао приликом обнове школе у Довољи (Премћанима). Школа је престала да ради 1859. године страдањем манастира. Отворена је поново 1897. године, залагањем Краљевине Србије. Радила је у приватној кући Петра Рондовића у Орашцу, а за учитеља је постављен Јаков Војиновић.

За рад школе била је заинтересована Црна Гора. Да не би ушао у сукоб са црногорским властима, Јаков Војиновић обавијестио је министра иностраних дјела Гавра Вуковића о градњи школе и донацијама, а приложио је и препис молбе коју је упутио султану. Обавијестио га је о свом сусрету са Мехмед-пашом Бајровићем у Пљевљима, као и да је он

⁵⁴ Александра Новаков, *Стубови српске просвјете: Српске средње школе у османском царству 1878–1912*, Завод за учбенике, Београд, 2017, 33

⁵⁵ Исто, 34.

⁵⁶ Исто.

склон да подржава Црну Гору, а не Србију.⁵⁷ Црногорски изасланик Ђуза Вукотић стигао је са Цетиња и тражио од Јакова Војиновића да прекине дјеловање у Пренћанима. Вукотић је 1898. године рекао Војиновићу да „не може овдје отворити српску школу“, а онда му и запријетио ријечи-ма да уколико неће да ради у корист Црне Горе „ударит ћемо ти 50 бати-на у сред Пренћана“.⁵⁸

Посебан успјех, који означава почетак продора новог и снажнијег свеукупног српског утицаја на простор Пљеваљског санџака, био је отварање Гимназије у Пљевљима 1901. године.

Пљеваљски крај је у плановима спољне политике Краљевине Србије био третиран као значајна територија која би у најскорије вријеме требало да уђе у њен састав. То се добро читовало у начину дјеловања њеног Министарства иностраних дјела и кореспонденцији са важним актерима заслужним за отварање српске гимназије. Оснивањем гимназије Пљевља постају центар културног и просвјетног рада у рашкој области. Србија је чак покушавала да оснује конзулат у Пљевљима, који би радио на корист српског националног интереса, али до отварања конзулата није дошло због отпора великих сила и муслиманског становништва.⁵⁹

Отварање гимназије подржао је и Петар Пламенац, значајни црногорски функционер, који је дошао у Пљевља 1889. године и у име своје владе уручио одликовања пљеваљском мутесарифу Сулејман-паше, Мехмед-паше Бајровићу и Мухамеду Коријенићу.⁶⁰

Веома повољна околност за Србе, како ће се касније испоставити, био је избор Сулејман Хаки-паше за мутесарифа 1879. године и његов останак на тој функцији до 1908. године. Имао је веома добар и толерантан однос према Србима. Пљевља су имала Вијеће грађана (меџлис идаре) и у њему су била два Србина и митрополитов заступник Василије Поповић. Пљевља су била сједиште Окружног суда и један његов члан био је Србин. Осим њих, у цијелом османском државном надлештву (ућумату), од око 150 нижих и виших чиновника није био ниједан Србин.⁶¹ Муслимани су имали свој школски систем мушких држав-

⁵⁷ Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*... 238: Државни архив Црне Горе – Цетиње, Фонд Министарства иностраних дјела, бр. 516, Јаков Војиновић министру иностраних дијела Гавру Вуковићу, 15/28. март, Довоља

⁵⁸ Милић Ф. Петровић, *Документа о рашкој области 1890–1899*, Београд, 1997, 130.

⁵⁹ Славенко Терзић, *Покушај отварања конзулата Краљевине Србије у Пљевљима*, Симпозијум „Сеоки дани Сретена Вукосављевића“, Пријепоље, Зборник VIII, 25.

⁶⁰ Чедомир Потпарић, *Педесет година Пљеваљске гимназије 1901–1951* „Културно-просвјетне прилике у Санџаку прије и послије Берлинског конгреса 1878, Педесет година Пљеваљске Гимназије 1901–1951, 14.

⁶¹ Милић Ф. Петровић, *Пљеваљска Гимназија 1901–2001*, Документи 1901–1914, 15.

них школа и нижу мушку гимназију, отворену средином 19. вијека, у којој је учио и понеки Србин. Потом је 1909. године отворена Виша гимназија. Постојале су и државне вјерске школе – медресе, радничка школа и женска дјевојачка школа.

Српско грађанство је, и поред честих озбиљних међусобних сукоба и неслагања која су карактеристична за његов менталитет, ипак посједовало висок степен националне свијести и показивало неопходно јединство у одсудним тренуцима, нарочито када су формулисани захтјеви за оснивање националних институција под османском влашћу. Тако је 1894. године послат захтјев пљеваљских грађана српске народности Црквено-школској општини о потреби отварања средње школе⁶². Општина је одговорила да треба заједнички да раде и нађу начин да се отвори једна „већа школа за пети разред“.⁶³

Кореспонденција Министарства иностраних дјела и Црквено-школске општине одвијала се преко службеника царинарнице на Јавору. Ова царинарница је била од највећег значаја за одржавање њихових веза и исплате свих давања неопходних за опстанак школе за вријеме османске власти. Посао цариника захтијевао је посједовање посебне дисциплине и повјерења. На предлог радника царинарнице Јосифа Студића, омогућено је отварање Српске књижаре у Пљевљима 1897. године.⁶⁴

Митрополит Дионисије Петровић је 1897. године обавијестио Црквену општину да је за нову школу одредио једног наставника, кога ће плаћати митрополија, а смјештај ће обезбјеђивати општина пљеваљска. Сљедеће године је посјетио Пљевља. Но, како се митрополит Дионисије упокојио 1900. године, настао је застој у раду на отварању школе.

Нови митрополит Нићифор Перић сматрао је да је корисније отворити трговачку или занатлијску школу. На овом ставу је упорно инсистирао и био потпуно сигуран да је то корисније за српски народ у овом крају и да је то начин да се развије привреда и економска моћ становништва. Тврдио је да ће Гимназија умножити број чиновника који неће имати гдје да се запосле. У једном писму Сими Аврамовићу, конзулу у Приштини, каже да су „Србију стварали трговци и привредници“, те да би се и митрополити и конзули морали селити „јер се опстати не би могло од навале младића који траже службу, а службе нема“.⁶⁵

⁶² Претпоставља се да су идеју за отварање гимназије у Пљевљима покренули пљеваљски учитељи: Јован Ђирковић, Тодор Росић или Јован Митриновић. (*Педесет година Пљеваљске гимназије 1901–1951*, Обод, Цетиње, 1956, стр. 12–13)

⁶³ И. Лопушина, *Педесет година Пљеваљске гимназије 1901–1951*, Пљевља, 1956, 12–13.

⁶⁴ Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*, 247.

⁶⁵ Милић Ф. Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901–2001*, документи 1901–1914, 1, Пљевља, 1999, 106; Архив Србије, Министарство иностраних дела – Политичко-просветно одељење (АС.МИД – ПП), 1901, бр. 494.

Дилему је прекинуо министар иностраних дјела краљевине Србије Алекса С. Јовановић, сматрајући да Пљевља треба да буду „јачи културни центар“ и да треба сузбити рад аустријских агената који усмјеравају дјецу из ових крајева да уче у Босни, гдје их кроз своје програме могу индоктринирати и учинити „пропагаторима аустријских политичких аспирација“.⁶⁶

Црквено-школска општина коначно је 13. септембра 1901. године добила обавјештење од Рашко-призренске митрополије да ће се у Пљевљима отворити нова школа, а потом су, рјешењем Министарства иностраних дела Србије, за наставнике у Пљевљима постављени Танасије Пејатовић и Стеван Самарцић.⁶⁷ Од оснивања 1901. године па до ослобођења од османске власти 1912. године, ова гимназија је била средиште просвјетног, али истовремено и културног и политичког дјеловања с циљем еманципације и ослобођења српског народа.

Први директор био је Танасије Пејатовић, назначен као наставник управитељ. Он је од османских власти постављен на дужност 20. јануара 1901. године и ову дужност обављао је до смрти, 23. априла 1903. године.

Гимназија је почела рад 5. (18) новембра 1901. године. Пријемни испит је организован 29. октобра 1901. године и уписано је 70 ученика из Пљеваља, околних мјеста, Новог Пазара, али и из Црне Горе. Дограђен је спрат основне школе, а потом проширен простор према улици као други спрат, што је био велики успјех, јер су османске власти чиниле разне опструкције и одуговлачиле с издавањем дозволе.

Трошкове одржавања школе плаћала је Српска православна црквено-школска општина у Пљевљима. Она је помагала и сиромашне ученике. Наставничке плате и књиге обезбјеђивала је Краљевина Србија и достављала их преко царинарнице на Јавору. У датим околностима и ово је био компликован подухват, који се морао сваког мјесеца организовати и спровести. Наиме, плату је преузимао са царинарнице школски курир, који је новац зашивао у стељу самара и тако га преносио у Пљевља. Управник царинарнице Краљевине Србије је на шифрован начин контактирао с директором школе.⁶⁸ На почетку рада школе највише је био ангажован учитељ Стеван Самарцић, који је 5. октобра 1901. године извјестио пљеваљску општину да је постављен за наставника у новој школи као вршилац дужности.

⁶⁶ Милић Ф. Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901–2001...*, 19, АС, МИД – ПП, 1901, бр. 494.

⁶⁷ Исто

⁶⁸ Милорад Јокнић, *Гимназија 1901–1925, Пљеваљска гимназија 1901–2001*, Споменица, Пљевља, 2001, 22.

У оквиру Српске гимназије у Пљевљима, 1903. године, у једној учионици отворена је женска школа, под називом Дјевојачко-раденичка школа.⁶⁹

Аустроугарска управа била је противник свих дјеловања која су била усмјерена ка остварењу српске еманципације. Њени чиновници радили су против отварања пљеваљске гимназије и гледали да на сваки начин осујете сваки национални рад српских наставника. Чак су имали план да отворе своју гимназију, како би се Србима оспорило право на још једну хришћанску школу.⁷⁰ Покушавали су да унесу раздор и изазову сукобе између Срба и муслиманског становништва. Користили су сваку прилику да шире негативно расположење према Србима код османских власти, разним интригама и подмуклим сплеткама⁷¹. Веома опасну интригу спровели су 1904. године, приликом Светосавске свечаности у Пљевљима, којој је присуствовао Сулејман Хаки-паша с османским великодостојницима, а на коју нису позвани представници аустроугарске власти. Високи гости су у угодној атмосфери гостопримства дали чак велике прилоге и очито отишли задовољни након завршене свечаности, да би потом, сјутрадан, на интервенцију аустроугарских сплеткароша, мутесариф промијенио расположење и Гимназија је била доведена у опасност. Изузетно тежак период за Србе наступио је већ у првим годинама постојања школе, када је 30. октобра 1904. године избио велики пожар у коме је школа изгорела. Пожар је избио под веома сумњивим и никад разјашњеним околностима, а Срби су претпостављали да је диверзија дјело неког од аустријских агената.

Настава је прекинута до 9. новембра, када је школа премјештена у зграду која је била намијењена за рад Дјевојачко-раденичке школе, док је она морала бити премјештена у нову зграду. Због посљедица пожара, школске 1905/6. године није уписан пети разред. Свршеним ђацима

⁶⁹ Дјевојачко-раденичка школа радила је до 1912. године када је, због слабијег интересовања, на предлог директора А. Марића и конзуларног одјелења Министарства, Јован Јовановић, министар иностраних дела Србије, 1. августа 1912. донио рјешење „да се први разред Домаћичко-раденичке школе у Пљевљима затвори од почетка школске 1912/13; други и трећи разред те школе има се затворити у току даље две школске године“ (Милић Ф. Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901–2001*, 23).

⁷⁰ Светозар Томић, *Прве ријечи о Пљеваљској гимназији*, Педесет година Пљеваљске гимназије 1901–1951, стр. 48.

⁷¹ Аустријски агенти покушавали су да дискредитују личност митополита Дионисија Петровића приликом посјете Пљевљима 1897. године, АС МИД – ПП, 1899, бр. 642. Опасна дјелатност је проведена 1904. и 1906. године, када је аустроугарска власт подбуњивала српско сеоско становништво да не плаћа нови порез на крупну стоку – агнам. Ситуација је смирена доласком руског конзула из Митровице. (Чедомир Потпарих, *Педесет година Пљеваљске гимназије 1901–1951. године*, 10–11).

омогућено је школовање у српским школама у Скопљу и Солуну. Простор је био нефункционалан, а услови отежани.

Поновно грађење школске зграде у кратком року потврдило је упорност и жилавост овог српског етничког елемента, на рубу Османског царства, као и велике могућности државе Србије.

Брзо је основан „Одбор за грађење нове гимназије“, који је добио подршку самог Сулејман-паше.⁷² Помоћ је пружила влада Краљевине Србије, прикупљени су прилози грађана и добротворних друштава, а знатна помоћ је дошла и од појединаца из муслиманске заједнице. Тако је Омер-бег Бајровић приложио 30 наполеона.⁷³ Зграда је завршена и рад је започет у новембру 1907. године.

Сљедећу, 1908. годину, обиљежиле су судбоносне промјене у животу пљеваљског краја. Након анексије Босне и Херцеговине, аустроугарска власт и војска су се повукли из Пљеваља, а Османско царство је потресла Младотурска револуција.⁷⁴ Анексија Босне и Херцеговине дочекана је с огорчењем у Србији и Црној Гори, али и код великог броја муслимана у Пљеваљском санџаку. Почеле су се планирати оружане акције отпора овој одлуци. У Цариграду је 1908. године вођена и дипломатска акција склапања тајног уговора Црне Горе, Србије и Турске у вези с анексијом Босне и Херцеговине и поводом рашке области (Санџака). Покушај дипломатске акције Црне Горе и Србије био је узалудан. Порта је признала анексију фебруара 1909. године и примила одштету од 2,5 милиона турских лира.⁷⁵

Након три деценије успјешне службе, Пљевља је напустио додашњи мутесариф Пљеваљског санџака Сулејман Хаки-паша. Нове власти су према њему биле толико непријатељски настројене да му је пријетила опасност од погубљења.⁷⁶ Пријему који је приредио аустроугарски генерал приликом одласка аустроугарских власти, Срби нису присуствовали. Осим Срба, који су били огорчени аустроугарским припајањем Босне, против чина анексије био је знатан број османских првака, међу којима је био Омер-бег Бајровић.⁷⁷ За новог мутесарифа до-

⁷² Милић Ф. Петровић, исто ... стр. 25.

⁷³ Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)* ..., 245.

⁷⁴ Револуцију је извела група официра прозападне оријентације. Прави циљ им је био да наметну турски језик и један национални осјећај свима у држави. Парола им је била – Јединство и напредак.

⁷⁵ Вукић Илинчић, *Тајни уговор Црне Горе, Србије и Турске у вези с анексијом Босне и Херцеговине и по питању рашке области (Санџака) 1908. године*, Зборник завичајног музеја, књ. 8-9, 2013.

⁷⁶ Ђорђе Микић, *Аустро-Угарска и младотурци 1908–1912*, Бањалука, 1983, 87.

⁷⁷ Себе је доживљавао као припадника српског народа исламске вјероисповијести. Аустроугарске власти су га 1914. године ухапсиле, одвеле у Сарајево и тамо убиле, (Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*, Историја Пљеваља – моно-

шао је Февзи-бег Чакмак, командант солунске полиције.⁷⁸ Послије анексије Босне и Херцеговине пљеваљска варош је почела и материјално да слаби, па су неки Срби занатлије одлазили у иностранство.

Младотурским реформама Србима је било дозвољено политичко организовање у омогућен избор посланика за парламент. Срби су на скупу у Скопљу од 10. до 13. августа 1908. године формирали иницијативни одбор за оснивање своје прве националне грађанске странке: „Српска народна организација Срба Османлија“. Обласна скупштина Српске народне организације одржана је у Сјеници 19. октобра 1908. године.⁷⁹ На изборима су Срби наступали заједно са младотурцима. Но, почетно одушевљење младотурском револуцијом је убрзо спласнуло – након успостављања нове власти.⁸⁰

Нове власти су инсистирале на јединству турске нације и сходно томе су сузбијале сваки национални рад. Тако су и наставиле да ометају нормалан рад Гимназије. Због активности неколико наставника на изборима за конституанту у Цариграду, настава је била обустављена један мјесец.⁸¹ У царевини стање није било сређено и један дио родитеља је одлучио да њихова дјеца направе прекид у школовању. Те године уписана су само 52 ученика.⁸²

Власти су браниле рад наставника који долазе из Србије и Црне Горе јер нису царски поданици, па је један број наставника морао да напусти Пљевља. Гимназија је имала стални проблем да обезбиједи наставни кадар за нормално одвијање наставног процеса, а ометање њеног рада се наставило. Тако је 1910. године Пљеваљску гимназију обишао представник вилајетског просвјетног одјељења из Скопља. Упадао је на часове, пропитивао ученике и професоре, испитујући њихово поријекло.⁸³ Притисак је настављен наредбом да наставници предају своја свједочанства – дипломе на овјеру турском просвјетном одсеку (меарифату) у Пљевљима, што су наставници одбили. Исто су урадили и учитељи основних школа у пљеваљском, пријепољском, прибојском, нововарошском, сјеничком, новопазарском и бјелопољском крају. На овај начин су затворене све школе у рашкој области. Српска просвјетна заједница је услед оваквих околности направила прави подвиг када је, кријући се од турских власти, успјешно одржала нижи течајни испит. У

графија, 2009, 219/220.

⁷⁸ Февзи-бег је 1941. године био маршал, начелник Генералштаба Турске армије.

⁷⁹ Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба*, Историја Пљеваља – монографија, Пљевља, 2009, 226.

⁸⁰ Александра Новаков, нав. дјело, 44.

⁸¹ Милорад Јокнић, *Гимназија 1901–1925*, Пљевља 1901–2001, Споменица, 33.

⁸² Милорад Јокнић, *Гимназија 1901–1925*, Пљевља 1901–2001, Споменица, 33.

⁸³ Исто, 35

тајности је организовано и саопштавање успјеха ученицима првог, другог и трећег разреда након службе у Манастиру Свете Тројице 5. јуна 1910. године. Школска година је на овај начин спашена.

Почетак наредне школске 1910/11. године обиљежила су нова искушења и неизвјесност у вези с овјером наставничких диплома. Османске власти их дуго нису хтјеле овјерити, а постојало је несагласје у начину овјере свједочанстава између митрополита рашко-призренског Нићифора Перића и Министарства иностраних дјела Србије. Настава је почела тек у априлу 1911. године, па се није могао извести и закључити успјех ученика.

Ипак се 1910. године успјело формирати Обласно учитељско удружење,⁸⁴ које је имало педагошку књижницу и читаоницу, а затим је формирано и Соколско друштво у Пљевљима.⁸⁵

Школску 1911/1912. годину обиљежиле су велике промјене у наставном кадру, слабији упис и веома слаб успјех ученика. То је била очекивана посљедица прекида редовне наставе и лоших услова школовања.

Пред почетак балканских ратова, тадашњи директор школе Александар Марић указао је на потребу да се оснује интернат. Иницијативу су прихватиле и солидарно новчаним износом подржале црквено-школске општине у Пријепољу и Прибоју. Рјешењем је предвиђено да се зграда у којој је била смјештена основна школа у Пљевљима преправи „за потребе пансионата“. Радови на њеном опремању требало је да буду завршени 15. октобра 1912. године.

Почетак рата онемогућио је рад школе 1912/13. године, али је Пљевљима донио слободу и коначан крај свих видова феудалних односа. Убрзо послје ослобођења, 1913. године, Пљевља су припала Црној Гори, па је Гимназија у Пљевљима на почетку школске 1913/4. године прешла у надлежност Министарства просвјете и црквених послова Краљевине Црне Горе, када добија назив Државна нижа гимназија у Пљевљима.

Дотадашњи директор Гимназије Александар Марић напустио је Пљевља и са собом однио цјелокупну документацију, која је, нажалост, током рата уништена. Школске 1913/14. године, указом Министарског савјета на Цетињу, за директора Пљеваљске гимназије постављен је познати просвјетни дјелатник, професор Богословско-учитељске школе на Цетињу Лазар Поповић. Он ће, уз огромне тешкоће, ову дужност обављати од 1913. до 1915. године.

⁸⁴ В. Шалипуровић, *Културно-просвјетне и политичке прилике у Полимљу и Рашкој 1903–1912*, Нова Варош, 1972, 236–232.

⁸⁵ Исто, 236.

Директори Пљеваљске гимназије имали су сложене задатке организовања наставе, али, у оквиру својих обавеза, и дужност извјештавања о приликама и појавама и компликованим односима у овој по много чему посебној османској административној јединици. Бирани су способни људи од нарочитог повјерења. Први директор био је талентовани млади научник, ученик чувеног Јована Цвијића, Танасије Пејатовић. Дужност је обављао од 1901. до 1903. године. Нажалост, преминуо је веома млад, и данас гимназија у Пљевљима носи његово име. Његов рад наставили су Илија Лалевић (1903–1906), Петар Косовић (1907–1911) и Александар Марић (1911–1913). Након што су Пљевља припала Црној Гори, дужност директора до прекида услед ратних дејстава у Првом свјетском рату обављао је Лазар Поповић (1913–1915).

Сам начин организације просвјете, у околностима ограничености у комуникацији са надлежним органима, потврђује посједовање неопходних способности које се тражило од сваког дјелатника изабраног да обавља ову функцију. Организација наставе морала се одвијати по плану и могућностима Министарства иностраних дела Краљевине Србије – преко царинарнице на Јавору и конзулата у Приштини. Рад на неослобођеној територији захтијевао је конспирацију. У „Просвјетном гласнику“ Србије није изношена проблематика школа у рашкој области. Министарство Србије није радило досјеа за школе у овој области, а не постоје ни досјеи за директоре до 1912. године.⁸⁶

Извјештаје директора примали су највећи политички функционери и личности тога времена. С такве адресе вођена је цјелокупна просвјетна, културна, национална дјелатност у неослобођеним крајевима. То су били министри предсједници, а уједно и министри иностраних дела Краљевине Србије: др Михаило Вујућ, Петар Велимировић, Василије Антонић, академик проф. др Сима Лозанић, генерал Димитрије Цинцар Марковић, Јован Ђ. Авакумовић, Љубомир Каљевић, генерал Сава Грујић, Андра Николић, Никола Пашић, академик проф. др. Љубомир Стојановић, академик проф. др. Јован Жујовић, Милован Ђ. Миловановић, академик Стојан Новаковић, Марко Трифковић и Јован М. Јовановић.⁸⁷

Због тајне кореспонденције са становницима сусједне државе, сва документа су била повјерљива, нека су имала ознаку повјерљиво, а нека су била и дјелимично шифрована.⁸⁸ Нека документа су насловљена на

⁸⁶ Милић Ф. Петровић, *Пљеваљска гимназија од оснивања 1901. до 1941. године*, „Брезнички записи“, Пљевља, 1991, година II, бр. 3

⁸⁷ Милић Ф. Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901–2001*, документи 1901–1914, 1, Пљевља, 1999, 32.

⁸⁸ Исто.

Главно школско tutorство или Школско tutorство у Приштини. „Под овим институцијама треба подразумевати Министарство иностраних дела Краљевине Србије и Српски конзулат у Приштини“.⁸⁹ Један дио докумената упућиван је мирополиту Нићифору Перићу и српским конзулима у Скопљу и Приштини.⁹⁰

Министарству иностраних дјела писани су разни извјештаји, молбе, захтјеви, обавјештења. Понекад су, умјесто директора школе, разна акта писали и слали заступници или вршиоци дужности директора. Обрађали су се самостално и архимандрит Манастира Свете Тројице, рашко-призренски митрополит, српски конзули у Скопљу и Приштини, управник царинарнице на Јавору и други.⁹¹

Извјештаји из Пљеваља достављани су царинарници на Јавору, а одатле су просљеђивани Министарству у Београду. Потом је Министарство слало своје сугестије и наредбе, које су достављане директорима и другим појединцима. Преко царинарнице су достављане плате за наставнике и учитеље у цијелој рашкој области.⁹²

О раду Пљеваљске гимназије и њеној историји драгоцјена документа сабрао је Милић Ф. Петровић у збирци објављеној 1999. године.⁹³ Брижљиво сабрана документа из архива Министарства иностраних дјела Србије чине и добро фондирану грађу која даје обиље података о гимназији, али и Пљевљима до 1914. године.

Документа потврђују марљив рад директора школе, константно отежане услове наставе, проблеме српске заједнице, недостатак стручног кадра, недостатак новца. Осим тога, указује се и на обимне извјештаје произашле из одговорног рада и бриге за националне интересе. Директори су водили рачуна о друштвеној клими и политичким активностима. Тако је директор Илија Лалевић дошао у сукоб са Васом Стајићем, професором и познатим књижевником. Сумњало се да Стајић шири непожељне социјалистичке идеје. Илија Лалевић је 1906. године био пребачен на нову дужност, а посао руководиоца преузео је помоћник директора Ђорђе Пејановић из Мостара. Током 1907. године избио је спор између митрополита Нићифора Перића и Црквене општине, с једне стране, и наставника Васе Стајића, Мирка Поповића, као и Глише и Косаре Елезовић, с друге стране. Наставници су осумњичени да шире социјалистичке идеје.⁹⁴ Васа Стајић је напустио школу и град Пљевља.

⁸⁹ Исто, 30.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Исто, 31.

⁹² Исто, 32.

⁹³ Милић Ф. Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901–1921*, документи 1901–1914, 1, Пљевља, 1999.

⁹⁴ Милорад Јокнић, *Пљеваљска гимназија 1901–2001*, споменица, Пљевља, 2001, 30.

Иако су били људи од угледа и напредних идеја, њихова социјалистичка припадност, нарочито професора Стајића, није до краја доказана.⁹⁵

Највише опширних извјештаја Министарству, који излазе из оквира школских тема и имају одлике обавјештајне природе, слао је директор Петар Косовић. Он извјештава и о убиствима у Бијелом Пољу, прузи у Новој Вароши, повлачењу Аустријанаца и другим догађањима. Тако, на примјер, 24. октобра/6. новембра 1909. године, он је опширно извјештавао о аустроугарским интригама, жељи народа да се отвори руски конзулат, доласку аустријских официра, суровом поступању муслимана према Србима у Беранама.⁹⁶ Дана 12/15. фебруара 1910. године он пише Главном школском туторству обиман извјештај у коме, између осталог, обавјештава о гласинама о могућем нападу Аустроугарске на Санџак и о састанку мутесарифа и војног комесара и њиховом путу у Пријепоље и Прибој.⁹⁷

Директор Александар Марић највише се бавио школским темама. Био је посвећен унапређењу наставе и отварању школског интерната. Остварење његове замисли и великог пројекта зауставио је Први балкански рат. Није могао рачунати да ће Пљевља након ослобођења, послје годину дана, приликом разграничења припасти Црној Гори. Очигледно да је ову одлуку тешко прихватио, па је, напуштајући Пљевља, целокупну документацију однио са собом.

Након што су Пљевља ушла у састав Краљевине Црне Горе, за директора школе одређен је Лазар Поповић, познати просвјетни радник у Црној Гори. У периоду од 1908. до 1913. године био је директор Богословско-учитељске школе на Цетињу. Рад у Гимназији отпочео је телеграмом са сједнице Наставничког вијећа „Његовом Величанству Краљу – Господару“ 19. децембра 1913. године. Лазар Поповић је слао извјештаје свом ресорном министарству – Министарству просвјете и црквених послова Краљевине Црне Горе. У извјештајима изражава огорчење на бившег директора Александра Марића зато што је при одласку однио сву школску документацију. Огорчено констатује да је то „кавалерство захтијевало“ и додаје „па макар да је Гимназија пријешла у турске руке“. Као вриједан просвјетни радник, радио је на организацији уписа, набавци уџбеника, помоћи сиромашним ученицима. Обавјештава да има сукоб са Николом Минићем, некадашњим професором Пљеваљске гимназије, који је већ неколико година радио у Црној Гори. Оптужује га да сада говори против Црне Горе, чак изражава

⁹⁵ Добрило Аранитовић, *Пљеваљски дневник Васе Стајића*, „Гласник завичајног музеја“, књига 3, 2002.

⁹⁶ Милић Ф. Петровић, наведена збирка докумената; АС, МИД – ПП, 1909, бр. 4–17.

⁹⁷ Милић Ф. Петровић, наведена збирка докумената; АС, МИД – ПП, 1910, бр. 26.

сумњу да анонимно пише у „Штампи“ и „Правди“ против угледа Црне Горе.

О постојању сукоба интереса и пропагандног и обавјештајног рада у времену када је јединство народа било најпотребније, говори и шифровани допис, од 16. јуна 1914. године, министра просвјете Гаврила Церовића, упућено директору Лазару Поповићу. Од Поповића тражи да га извјести „каквом спремом и моралним особинама располажу подручни му наставници“. Извјештај од 29. јуна 1914. године садржи много информација које излазе из оквира школских тема. Откривају се и преносе подаци о приватном животу појединаца и политичкој подобности наспрам нових црногорских власти.⁹⁸ Може се рећи да је дужност директора у вријеме Поповићевог манадата подразумијевала и политички и обавјештајни ангажман. Само неколико године касније, у току процеса стварања заједничке државе Јужних Словена, Поповић је припадао групацији присталица уједињења, а потом се показао као способан школски чиновник и успјешан директор на Цетињу. Осим тога, он је у ратним условима успио сачувати документацију Пљеваљске гимназије тако што је један дио похранио у Беранама, а други у Скадру. Документација је након завршетка Првог свјетског поново обједињена.⁹⁹ Био је то подвиг одговорног просвјетног дјелатника и руководиоца.

Гимназија у Пљевљима била је институција од највећег значаја за просвјетни, културни и национални рад на еманципацији српског народа у тада неослобођеним крајевима. Најстарија је гимназија на територији данашње Црне Горе и једна је од ријетких установа са тако дугом традицијом. Од 1968. године носи име по првом директору Танасију Пејатовићу.

Околност која је највише утицала на тежак положај српског народа била је чињеница да Српска православна црква у Османском царству није имала самосталност од када је 1766. године укинута Пећка патријаршија. Епархије Српске православне цркве биле су под јурисдикцијом Цариградске патријаршије. Пљевља су до 1894. године припадала Херцеговачко-захумској митрополији, а од те године Рашко-призренској епархији.

Србија и Црна Гора водиле су заједничку битку да се за владике постављају Срби умјесто Грка. О дипломатском успону и јачању српских држава Црне Горе и Србије свједочи и успјех у заједничком раду на постављању српског свештеника за владика у Призрену 1896. године. За рашко-призренског митрополита изабран је Дионисије Петровић.

⁹⁸ Душан Ј. Мартиновић, *Професор Лазо Ђ. Поповић о Пљеваљској гимназији*, *Историјски записи*, година LXXI, бр. 3-4, 1998, 164-169.

⁹⁹ Исто.

И поред нередовног стања у коме се налазила Српска православна црква, њени архијереји су превазилазили тешкоће у околностима одсуства нормалне комуникације. Успјели су да, без обзира на распрострањеност епархија у више различитих држава, сачувају црквено јединство до коначног уједињења 1920. године. Избор владике Дионисија био је велики догађај за српски народ. Митрополитску службу обављао је до 1900. године, када се упокојио у Скопљу. Покушавао је да среди прилике у пљеваљској општини и веома је заслужан за развитак просвјете у пљеваљском крају. Митрополит Дионисије боравио је у Пљевљима 1896. и остао до маја 1897. године. Морао је смиривати сукобе међу Србима и мирити сукобљене чланове Црквено-школске општине, који су били подијељени на присталице трговаца Шећеровића и трговаца Бајића. Велика суревњивост владала је и између свештеничких фамилија Шиљака и Вукојичића. О приликама у Пљевљима током посјете Сулејман-паши сликовито говори и инцидент када је митрополита срео један Турчин и обалио га с коња¹⁰⁰. Вјероватно су инцидент извели аустроугарски агенти. Аустроугарски посланик у Цариграду Каличе инсистирао је да се митрополит одмах удаљи из Пљеваља.¹⁰¹

Постојала је опасност да династички сукоби двије српске монархије имају одређен рефлекс и на збивања у засебним епархијама. Почетком 20. вијека видљива је ипак добра комуникација и заједничко дјеловање цетињског митрополита Митрофана Бана и рашко-призренског митрополита Нићифора Перића у покушају добијања дозволе за обнову манастира Довоље. Древни манастир похаран је 1875. године, па се митрополит Нићифор обратио османским властима, тражећи дозволу за његову обнову. Добио је негативан одговор и објашњење да је тамошње становништво немирног духа и да би обновом манастира добило подстрека „да немире праве и буне дижу“. Стога митрополит Нићифор апелује у писму, 21. септембра 1902. године, да цетињски митрополит Митрофан са своје стране утиче на народ околних села, а да ће и он са своје стране дјеловати да се народ умири према властима и да се стекну услови за обнову Довоље.¹⁰² Митрополит Нићифор Перић брижно је водио рачуна о народним интересима и трудио се да измири завађене чланове Црквено-школске општине. Имао је чврсте ставове од којих није лако одустајао, па је тако био спреман да их заступа и када се нису поклапали с мишљењима и наредбама Министарства иностраних дела

¹⁰⁰ Милић Ф. Петровић, *Документи о рашкој области 1890–1899*, Београд, 1997, 416.

¹⁰¹ Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*, Историја Пљеваља – монографија, Пљевља, 2009, 249–250.

¹⁰² Предраг Вукић, *Три документа из историје пљеваљског краја*, „Гласник Завичајног музеја“, књ. 4, 2005, 142.

Краљевине Србије. Према османским законима, црквене општине су имале најважнију улогу у оснивању школа, али су и једине могле представљати интересе грађана. Црквено-школска општина у Пљевљима била је изузетно моћна и богата захваљујућу прилозима богатих грађана. Издржавала је Манастир Света Тројица и помагала рад школа у пљеваљском крају.

Међу Србима је било трговаца и занатлија који су посједовали капитал. Они су сада, на заласку моћи Османске царевине, могли оснивати новчане заводе за црквено-школске општине. То су мали новчани заводи којима је Србија давала зајам, а већ су били основани у Приштини, Пећи, Скопљу и Куманову. Чињени су тада напори да се оснажи трговачки и занатски слој српског становништва и да земља куповином од ага и бегова пређе у руке српских сељака који су је обрађивали.

Још 1896. године основан је фонд сиромашних ђака, називан Ћачка штедионица. Богатији грађани су потом помогли да се 1907. године оснује Фонд Манастира Свете Тројице. Захваљујући постојању овог фонда, чланови српске заједнице могли су узимати позајмице, професорима је исплаћиван новац у случају кашњења плате, а сељацима је даван новац да земљу откупе од ага и бегова. Велики успјеси у организовању и раду на подизању нивоа живљења православног становништва нису могли смирити тешке међусобне сукобе у општини.

Супротстављене и завађене чланове смиривали су митрополити Дионисије Петровић и Нићифор Перић. Митрополит Нићифор Перић је о сукобима обавијестио Николу Пашића 1907. године.¹⁰³

Црквено-школску општину оптерећивао је сукоб трговца и предсједника фонда Филипа Ђурашковића и игумана манастира Василија Поповића, који је био предсједник Управног одбора. Ђурашковић је 1910. године изабран за предсједника општине, док се архимандрит Василије повукао. Архимандрит је постао Димитрије Шиљак. Потом је избио нови сукоб Шећеровића и Бајића са Филипом Ђурашковићем. Ђурашковић је остао предсједник све до краја османске владавине.¹⁰⁴

Осим неслоге и сукоба између значајних српских првака, мучан утисак је тих година оставио непотребан и по народне интересе штетан сукоб Србије и Црне Горе око избора новог рашко-призренског митрополита. Након оставке Нићифора Перића 1911. године, Србија је за новог митрополита предложила Богдана Раденковића, који се још није био ни замонашио, док је Црна Гора предложила Гаврила Дожића. Васељенски патријарх хиротонисао је Гаврила Дожића, али он није добио

¹⁰³ Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*, Историја Пљеваља – монографија, Пљевља, 2009, 252.

¹⁰⁴ Исто, 253.

берат великог везира, па Црна Гора до ослобођења, 1912. године, није могла поставити свог кандидата за митрополита¹⁰⁵.

Знаменита личност међу Пљевљацима био је каснији патријарх Варнава Росић. Школовао се као талентовани ученик Петар Росић на духовној академији у Петрограду, гдје је стекао велики углед. У Русији је приступио монашком постригу 1905. године. Потом је боравио у Цариграду и учио грчки језик и богословију на Халки. Био је свештеник при српском посланству, сарађивао у „Цариградском гласнику“, ширио српске националне идеје. Постављен је за епископа дебарско-велешког 1910. године.¹⁰⁶ Варнава Росић је 1930. године, у времену нових тешких искушења 20. вијека, постао знаменити 40. српски патријарх. Одлучно је бранио интерес Српске православне цркве у вријеме Конкордатске кризе и тешко пострадао за њено јединство и опстанак 1937. године.

Постојање неспорне подударности крајњих циљева двије српске династије и склапање војног савеза нису за резултат имали слогу и потпуну синхронизацију активности ка ослобођењу и уједињењу народа. Пред црногорског владара, почетком 19. вијека, све више се постављало династичко питање. Са династичким питањем, књаз, а од 1910. године краљ Никола Петровић почео је доводити у питање облик и начин уједињења уколико се оно не би остварило под династијом Петровића, иако то није било у складу с народним тежњама, политичким процесима и геополитичким кретањима.¹⁰⁷ Преко црквених општина и школа развила се пропагандна дјелатност за што већи утицај у рашкој области.

Међусобно неповјерење, ривалитет и суревњивост у односима били су све израженији. На првим парламентарним изборима у Османском царству нису подржавали заједничке кандидате, већ су засебно подржавали и кандидовали себи одане људе. Од 1911. године избио је сукоб око избора рашко-призренског епископа, а све због тежње да се оствари већи утицај. Дјеловањем српске владе и Русије није изабран црногорски кандидат Гаврило Дожић, иако га је Синод Васељенске патријаршије два пута изабрао за митрополита. Утицај Црне Горе био је јачи у Доњим Васојевићима и Затарју, док је утицај Србије био јачи у пљеваљској области и осталим дјеловима Новопазарског санџака.¹⁰⁸

О начину како су се заузимале позиције и показивале претензије у међународним односима, говори и повјерљиви извјештај који је Ла-

¹⁰⁵ Исто.

¹⁰⁶ Исто, 255.

¹⁰⁷ Радослав Распоповић, *Повјерљиви извјештај Лазара Томановића руском дипломатском представнику на Цетињу С. В. Арсењеву о стању манастира у пљеваљском крају*, „Гласник Завичајног музеја“, књ. 3, 2002, 121.

¹⁰⁸ Исто, 122.

зар Томановић упутио С. В. Арсењеву у јуну 1910. године. У овом извјештају министар Томановић изражава забринутост за црквену манастирску имовину у пљеваљском крају, јер су Турци основали комисију која врши попис земљишта с циљем да присвоји један дио манастирске земље. На крају извјештаја тражи помоћ од руске владе да се обнови манастир Довоља. Извјештај, дакле, није упућен Синоду него руској влади „да што прије учини нужне кораке у Цариграду, које она нађе за најсходније.“ Овим извјештајем председник владе и министар иностраних дјела Томановић указује не само на лош положај црква и манастира, већ и јасно означава зону утицаја и претензија Црне Горе у случају отварања Источног питања¹⁰⁹.

Црна Гора је, с обзиром на скромније могућности, ипак имала видљив утицај и у самим Пљевљима. Њени службеници одржавали су блиске везе чак и са Манастиром Свете Тројице, који је био најзначајнији центар ослободилачких тежњи овог краја. Блиске везе потврђује и информација за освајање Пљеваља коју је монах Свете Тројице Симон Ј. Шилак послао Јовану С. Пламенцу, министру унутрашњих дјела Црне Горе и заступнику Министарства просвјете и црквених послова.¹¹⁰ Информација је написана 27. августа 1912. године у Никшићу и садржи обиље података о положају Пљеваља, положајима османске војске, организацији власти, становништву, и указује да би црногорска војска с малим снагама могла освојити велике територије. О утицају и претензијама које је Црна Гора имала у једном дијелу пљеваљског краја свједоче и њене прекограничне школе у Бобову, Ограђеници, Пренћанима, Косаници, Бољанићима и Глисници, док су Нижа гимназија и школе у Мељаку, Оћевини, Ковачу, Ритошићима, Крњачи, Гопешима, Отиловићима и Илином Брду одржаване о трошку Министарства иностраних дјела Србије. Свештеник Шилак предлаже да Црна Гора отвори још три школе у Љући, Какмужама и Крћама.¹¹¹

Разлике у стратегијском приступу и планирању војних акција у Првом балканском рату очито су, и поред војног савеза, показале засебне тежње двије династије. Црногорски краљ усмјерио је главнину снага према Скадру, а за продор према сјеверним и источним крајевима одредио је мање снаге и ставио их под команду сердара Јанка Вукотића. Стрепио је од спајања територија и брисања граница између двије срп-

¹⁰⁹ Радослав Распоповић, *Повјерљиви извјештај Лазара Томановића руском дипломатском представнику на Цетињу С. В. Арсењеву о стању манастира у пљеваљском крају*, „Гласник Завичајног музеја“, књ. 3, 2002, 127.

¹¹⁰ Радослав Распоповић, *Прилике у пљевљском крају уочи ослобођења 1913. године*, „Гласник Завичајног музеја“, књ. 1, 1999, 186, (Архивска збирка Историјског института Црне Горе (АЗИИЦГ), ф. 176, док. без броја).

¹¹¹ Радослав Распоповић, исто, стр. 190.

ске државе, јер би се тиме отворило династичко питање које је хтио одложити за неку повољнију прилику. Желио је да освоји Скадар и продре према Пећи и Призрену, како би ојачао углед династије, проширио територије и одложио питање уједињења. По извјештају руског посланика са Цетиња Александра Гирса, краљ Никола је чак размишљао да дио територије која припадне Црној Гори привремено уступи Аустроугарској на управу.¹¹²

У операцијама за ослобођење Пљеваља учествовао је Језерско-шарански батаљон, у чијем је саставу била и Дурмиторска бригада, потом једна добровољачка бригада и један вод спорометних топова стациониран на Жабљаку. Краљ Никола је својим наредбама задржавао напредовање црногорске војске и спречавао освајање Пљеваља. Плашио се реакције Аустроугарске. Након уласка војске у Пљевља, правдао се аустроугарским властима да је његов официр својевољно ушао у Пљевља.¹¹³ Град је ослободила Јаворска бригада српске војске под командом потпуковника Миливоја Анђелковића 28. октобра 1912. године. Истог дана, нешто касније, у Пљевља су ушле и јединице Прекотарског одреда.¹¹⁴

Пљевља су наредних годину дана била у саставу Краљевине Србије. На чело округа постављен је Милорад Јовановић, члан управе града Београда. Својим способностима рјешавао је многе проблеме безбједности и довођење живота у редовно стање. Марљивим и професионалним радом задобио је повјерење становништва.

Споразумом о разграничењу између Србије и Црне Горе, који је потписан 12. новембра 1913. године, Пљевља су припала Црној Гори.¹¹⁵

Краљ Никола је након тога изјавио: „Храбре војске двије српске краљевине Црне Горе и Србије у јуначком полету срушиле су преграду која нас вјековима раздвајаше.“ И поред ријечи које су погађале сентимент већине напаћеног народа, сукоби присталица двије српске династије и даље су постојали. Они ће се наставити и у наредним деценијама, чак и након стварања заједничке југословенске државе. Вјероватно ни сам краљ Никола није знао колико ће тешке посљедице имати заоштрене подјеле у једном народу. Испољавале су се у разним облицима и у 20. вијеку, а нарочито у 21. вијеку.

Пљевља су данас значајан град у држави Црној Гори, с великим шумским ресурсима, рудничким комплексом и термоелектраном. Ипак,

¹¹² Радослав Распоповић, исто... 185, (АВРП, Политархив, д. 2071, л. 5)

¹¹³ Новица Ракочевић, *Ослобођење Пљеваља и Камене Горе у Балканском рату 1912. године*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића VII, Пријепоље, 1979, 141.

¹¹⁴ М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913*, 229.

¹¹⁵ Уговор су потписали министар просвјете и црквених послова Црне Горе Марко Мијушковић и министар војни Србије, генерал Милош Божановић (Саво Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 2, Београд, 1975, 352–354)

историјска судбина у 20. и 21. вијеку донијела је измјене државних граница и нове народне и националне подјеле које су, нарочито плевалском крају, ускратиле много бржи економски и културни развој, као и саобраћајну повезаност.

Predrag RAZNATOVIC

THE WORK OF SERBIA AND MONTENEGRO ON THE EXPANSION OF CULTURAL AND POLITICAL INFLUENCE IN THE PLJEVLJA REGION FROM 1878 TO 1914

Summary

The town or Pljevlja was for centuries a unique settlement on the crossroads of important trade routes, albeit far away from the sea and the biggest administrative and economic centres. A specific way of life and its strategic significance for all state and administrative forms that Pljevlja belonged to for a long period of time made it a special town on the Balkan peninsula. From 1898 till 1908 Pljevlja belonged to the Austro-Hungarian Empire, followed by a re-establishment of the Ottoman power. Such circumstances additionally complicated an extremely difficult position of the Serb population in the Pljevlja area against which the Austrian authorities had a hostile attitude.

In the second half of the 20th century, a civil class of Serb population was established and developed in Pljevlja. Owing to its joint activities with the Serbian Orthodox Church hierarchy and with the big support of the Government of the Kingdom of Serbia, this community, which already had well-off citizens, formed several cultural associations and then, in 1901, the most important educational institution – the Secondary School in Pljevlja. Serb population was undergoing terror which was a result of unresolved agrarian relations, tumultuous political changes that were accelerating during the Austrian rule, Ottoman decrees, the annexation of Bosnia and Herzegovina, departure of Austrian authorities and military garrisons from Pljevlja, Young Turk Revolution and finally the Balkan wars. This time was characterised by rebellions of the Serbs in the villages of this area, especially in the period 1903 – 1904, but also by anticipation of a liberation war that would finally bring freedom. The anticipation of fulfilling centuries-long dream could be disturbed neither by serious disputes among the members of the civil class in Pljevlja nor by long-term detrimental conflict of the Petrović and Karadorđević dynasties. The liberation war finally started in 1912. The Prekottarska Brigade of the Montenegrin army entered Pljevlja that same day. An agreement on demarcation between Serbia and Montenegro, signed on November 12 1913, defined that Pljevlja now became a part of Montenegro.

Извори

Архив Србије, (МИД – ПП), ред 87, 1906, Извјештај управитеља пљеваљске основне школе Стевана Самарцића од 14. марта 1906. године
Архив Србије, Министарство иностраних дијела (МИД – ПП), (1899, ред 666)
Архив Србије, Министарство иностраних дела – Политичко-просветно одељење (АС.МИД - ПП), 1901, бр. 494
АС МИД – ПП, 1899, бр. 642

Литература

Александар Фотић, *Између закона и његове примене, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005,
Александра Новаков, *Стубови српске просвјете: Српске средње школе у Османском царству 1878-1912*, Завод за уџбенике, Београд 2017,
Аустроугарска и Србија 1903–1918, Документи из бечког архива, II (1904), сабрао и уредио Андрија Раденић, Београд, 1973, 9–10,
Варади Геза – Лаки Имре, *Новопазарски санџак Пљевља*, Књижевни клуб „Далма“, Пљевља, 2009.
Васиљ Поповић, *Калајева идеја покатоличења босанских муслимана*, „Правда“, Божић 1940.
Вукић Илинчић, *Тајни уговор Црне Горе, Србије и Турске у вези са анексијом Босне и Херцеговине и по питању Рашке области (Санџака) 1908 године*, Зборник завичајног музеја, књ. 8-9, 2013
Вукоман Шалипуровић, *Раоничка буна, Аграрни покрет у западним крајевима Старе Србије 1906–1907*, књ. 2, Прибој, 1970.
Добрило Аранитовић, *Пљеваљски дневник Васе Стајића*, Гласник завичајног музеја, књига 3, 2002.
Др Славенко Терзић, *Пљеваљски пут друштвене и културне модернизације (1804–1912)*, Гласник Завичајног музеја, књ. 2, 2001,
Државни архив Црне Горе – Цетиње, Фонд Министарства иностраних дјела, бр. 516,
Душан Ј Мартиновић, *Професор Лазо Ђ.Поповић о Пљеваљској гимназији*, Историјски записи, година LXXI, бр. 3-4, 1998,
Ђорђе Микић, *Аустро-Угарска и младотурци 1908–1912*, Бањалука, 1983,
Ема Миљковић-Бојанић, Пљевља и нахија Кукањ у другој половини XIX вијека, Гласник Завичајног музеја, књ1 (1999),
Ема Миљковић, *Почети исламизације у Пљевљима: узроци ток и последице*, Гласник Завичајног музеја, књ.8-9 (2013),
Енес Пеледија – Др Бехија Златар, Пљевља и околина у првим стољећима османско-турске власти, Библиотека трагови, Пљевља 1988, стр 11, Др Ема Миљковић, Пљевља као седиште Херцеговачког санџака, Гласник Завичајног музеја, књ 8-9,

- Жарко Лековић, Злочини над српским православним становништвом пљеваљског краја 1870–1912, Гласник завичајног музеја, књ. 8-9, 2013,
- Жарко Шћепановић, *Преглед прошлости Бијелог Поља и околине до 1918. године*, Београд, 1987,
- Јаков Војиновић министру иностраних дијела Гавру Вуковићу, 15/28. март, Довоља,
- Милић Ф Петровић, Пљеваљска гимназија од оснивања 1901. до 1941. године, Брезнички записи, 1991, књ. 3,
- Милић Ф Петровић, Пљеваљска гимназија 1901–2001, документи 1901–1914, 1, Пљевља 1999,
- Милић Ф. Петровић, *Документа о Рашкој области 1890–1899*, Београд, 1997,
- Милорад Јокнић, *Гимназија 1901–1925, Пљеваљска гимназија 1901 2001*, Споменница, Пљевља, 2001,
- Милорад Филић, Милена Тепавчевић, *Учбеници за српске школе у старој Србији и Македонији 1884–1912*, „Сусрети библиографија 96“, Инђија, 1997,
- Новица Ракочевић, *Ослобођење Пљеваља и Камене Горе у Балканском рату 1912. године*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића VII, Пријепоље, 1979,
- Педесет година Пљеваљске гимназије 1901–1951*, Обод, Цетиње, 1956,
- Предраг Вукић, *Три документа из историје Пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја, књ. 4, 2005,
- Радослав Распоповић, *Повјерљиви извјештај Лазара Томановића руском дипломатском представнику на Цетињу С. В. Арсењеву о стању манастира у Пљеваљском крају*, Гласник Завичајног музеја, књ. 3, 2002,
- Радослав Распоповић, *Прилике у пљевљском крају уочи ослобођења 1913. године*, Гласник Завичајног музеја, књ. 1, 1999, 186, (Архивска збирка Историјског института Црне Горе (АЗИИЦГ), ф. 176, док. без броја)
- Саво Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 2, Београд, 1975,
- Светозар Томић, *Прве ријечи о Пљеваљској гимназији*, Педесет година Пљеваљске гимназије 1901–1951,
- Славенко Терзић, *Покушај отварања конзулата Краљевине Србије у Пљевљима*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, Пријепоље, Зборник VIII,
- Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*, Историја Пљеваља – монографија, Пљевља, 2009,
- Стеван Самарцић, *Реферат о школама у Старој Србији и Македонији*, „Учитель“, бр.1, Београд 1906,
- Тома Поповић, Када је сједиште херцеговачког санцака премештено из Фоче у Пљевља, Прилози за орјенталну филологију, X-XI, 1960/61, Сарајево 1961,
- Чedomир Потпарић, *Педесет година Пљеваљске гимназије 1901–1951* „Културно-просвјетне прилике у Санцаку прије и послије Берлинског конгреса 1878, Педесет година Пљеваљске гимназије 1901–1951,